

RhetoricaScandinavica

Vol 29 / 2025

Tidskrift för skandinavisk retorikforskning
Nr. 90 – 2025

Abstract

RhetoricaScandinavica, ISBN 2002-7974

No 90, 2025, pp 27–42, Publisher: Retorikförlaget AB

 <https://www.doi.org/10.52610/rhs.v29i90.359>

Author Joni Wallin Lämsä, Lunds University

 <https://orcid.org/0009-0006-5404-334X>

Title Reviving a voice. *Prosopopoeia* and rhetorical witnessing in Espen Söbyes *Kathe, alltid vært i Norge* [“Att väcka en stämma. *Prosopopoeia* och retoriskt vittnande i Espen Söbyes *Kathe, alltid vært i Norge*”]

Abstract In recent years, archives have increasingly figured as objects of rhetorical research. As sites of rhetorical power, archives regulate our access to the past and determine the stories that can be told about historical events. In this essay, I study a biographical work by statistician Espen Söbye, *Kathe, alltid vært i Norge* (2003), where the author details his archival encounter with a few words penned by a Jewish girl, Kathe Lasnik, who was eventually deported to Auschwitz from Nazi-occupied Norway in 1942. I argue that Söbye’s text elaborates a particular form of rhetorical witnessing by reviving Kathe Lasnik’s voice through the figure *prosopopoeia*. Through this rhetorical gesture, the author makes it possible for a contemporary readership to take part of Lasnik’s life story. However, this very act of mediation, I conclude, runs the risk of reducing Lasnik to an avatar of suffering, which raises pressing questions about the ethical ramifications of rhetorical witnessing.

Keywords Listening, Holocaust, Rhetorical Witnessing, Archive

Joni Wallin Lämsä, Lunds Universitet.
0009-0006-5404-334X / joni.wallin_lamsa@kom.lu.se

Joni Wallin Lämsä:

Att väcka en stämma

Prosopopoeia och retoriskt vittnande i Espen Söbyes *Kathe, alltid vært i Norge*

I samtida retorisk teoribildning förekommer sedan ett par årtionden ett intressant begrepp. Retoriskt vittnande (*rhetorical witnessing*) har i den retorikvetenskapliga litteraturen använts för att beteckna olika former av vittnespraktiker, i synnerhet i relation till händelser av massivt våld (Hesford, 2004; Flynn & Allen, 2020; Allen, 2021). Trots det vilar begreppet ännu i en oproduktiv vaghet och skulle vinna på att preciseras. I denna uppsats studerar jag en norsk skildring av ett av Förintelsens många offer som ett exempel på retoriskt vittnande. I min läsning framträder författaren, Espen Söbye, som ett ställföreträdande vittne – en person som utan att själv ha närvarat vid Förintelsens platser gör sig till ett språkrör för andra personers erfarenheter av förföljelse och våld. Mitt fokus ligger på hur Söbye följer de språkliga spår som en ung judisk flicka lämnat efter sig i ett dokumentarkiv som etablerades av nazisterna i det ockuperade Norge. Med utgångspunkt i detta exempel argumenterar jag för att det retoriska vittnandet kan förstås som en form av ställföreträdande vittnande: genom ett lyssnande som levandegör öden ur Förintelsens arkiv förmedlar det retoriska vittnet de dödas röster till eftervärlden. Därmed blir det retoriska vittnet till en länk mellan samtiden och det förgångna, och låter oss bevittna Förintelsens verklighet i en tid då de ursprungliga vittnena håller på att försvinna.

Under en stor del av andra världskriget var Norge ockuperat av Nazityskland. Den tyska militärens intåg år 1940, som slog sönder det lokala motståndet efter drygt två månader av strid, innebar en våldsamt omstrukturerad av det norska samhället. Den sittande regeringen tvingades hastigt i

exil och befolkningen sattes under sträng kontroll. Den nya ordningens tillsyn pågick med den lokala polisens stöd och slog särskilt hårt mot den judiska minoriteten. Omedelbart efter maktskiftet började Norges judar att utsättas för trakasserier och förföljelser. De drabbades av uppsägningar på arbetsplatser och deras privata egendomar konfiskerades av staten. Därtill blev de föremål för ett inträngande administrativt intresse. Ett antal frågeformulär distribuerades till rikets judar, som där fick besvara frågor om sin härkomst och sina familjeband. Denna kartläggning var ett steg på vägen till de deportationer som följde år 1942, då 773 norska judar sändes till gaskamrarna i Auschwitz (Bruland, 2017).

Ett av dessa formulär ifylls av en ung judisk flicka, Kathe Lasnik. Hon är femton år och har aldrig varit utanför sitt hemland. På frågan om sin härkomst konstaterar hon därför att hon ”alltid vært i Norge”, alltid varit i Norge. Dessa ord – samlade i ockupationsväldets administrativa handlingar och senare arkiverade av den norska staten – är de enda språkliga spår som Kathe lämnar efter sig innan hon förs bort och mördas. Över sextio år senare kommer statistikern Espen Söbye över formuläret i jakt på andra dokument från ockupationstiden. Den unga flickans ord drabbar honom på djupet, och han antar uppgiften att skildra hennes liv. Resultatet av denna forskning i ett bortglömt öde är boken *Kathe, alltid vært i Norge* (Söbye, 2003).

Hur skildrar man ett liv som har lämnat så få spår efter sig? Denna fråga löper som en röd tråd genom Söbyes skildring av Kathe. Författaren har tagit på sig en närmast omöjlig uppgift: att utvinna ett helt livsöde ur orden i ett sterilt formulär, som dessutom framträder i ett både avhumaniserande och motsägelsefullt sammanhang – det arkiv som nazisterna upprättade över Norges judar inför deportationerna. I och med att Kathes uppgifter har registrerats av nazisternas administrativa apparat kan de ses som ett logiskt led i folkmordet på judarna, som ett av de många stegen mot fullständig utplåning. Författaren möter alltså Kathe i ett arkivsammanhang som har till sin enda funktion att administrera judarna in i döden. Ändå kan han inte låta bli att försöka återge individen bakom de fyra ord som makten registrerat. Han vittnar därmed om en ung flickas lönlösa vädjan till en ordning som snart ska förinta henne.

I denna uppsats framträder Espen Söbye som ett ställföreträdande vittne – en person som tar på sig att bära vittnesbörd om en annan persons erfarenheter. Som vi kommer att se innebär detta att författaren, om än bara för korta stunder, ställer sig i Kathe Lasniks ställe, bebor hennes erfarenhet och gör den hörbar för sina läsare. Vilka retoriska strategier använder Söbye sig av för att bära vittnesbörd om Lasniks öde? Hur levandegör han detta bortglömda öde för sina läsare? Genom dessa frågor vill jag spåra en sorts sekundär vittnespraktik som tar vid när de ursprungliga vittnena tystnat, ett vittnande som uppstår i en tid då förintelsens erfarenhet bara kan förmedlas i andra hand. Jag fokuserar här särskilt på lyssnandet som en retorisk strategi som gör det möjligt att bära vittnesbörd om personer som inte längre själva kan meddela sina erfarenheter. Därmed närmar jag mig det ställföreträdande vittnandet med samma fråga i bakgrunden som Rebecka Katz Thor (2018, 20) ställer i sin avhandling: ”How can we rethink the notion of the witness when

there are no witnesses left?”.

Redan här kan sägas att andrahandsvittnandets ambition inte är etiskt oproblematiskt. Att bära vittnesbörd efter de ursprungliga vittnena handlar oundvikligen om att ta till orda i en situation där någon själv inte förmått eller velat berätta sin egen historia. Frågan om rätten att tala i stället för andra är central i teoribildningar som utforskar möjligheterna att lyfta marginaliserade personers röster ur glömskan utan att reducera dessa till någonting förutfattat och enkelt. I vår samtid har detta problemkomplex behandlats under rubriken epistemiskt våld, som bland annat refererar till språkliga handlingar som undertrycker och tystar den utsatts eget vittnesbörd om sina erfarenheter (Dotson, 2011). Detta tystande blir än mera markant vad gäller hågkomstpraktiker kring Förintelsens försvunna offer, där den omtalade andre inte längre ens i princip har möjlighet att påverka begripliggörandet av sin erfarenhet, och därmed inte heller kan avlägga ett vittnesbörd som respons på detta begripliggörande. Det ställföreträdande vittnandet riskerar därför alltid att tysta den erfarenhet som det försöker ge röst åt.

Innan jag går in på Söbyes möte med Kathe Lasniks efterlämnade ord ska jag diskutera det ställföreträdande vittnandets roll i minneskulturerna kring Förintelsen. Sedan går jag in på retorikvetenskapens spänningsfyllda förhållande till lyssnandets praktik. Därefter redogör jag kort för arkivbegreppets relevans för Förintelsestudier. Med dessa perspektiv i bakgrunden blir det enklare att följa den process genom vilken Söbye lyssnar fram Kathes stämma i det arkivsammanhang där den uppträder. Hur denna stämma återupplivas genom den retoriska figuren prosopopoeia är ämnet för uppsatsens analytiska del. I en avslutande diskussion knyter jag samman trådarna ovan genom att specificera det retoriska vittnandet som en form av ställföreträdande vittnande. Uppsatsens övergripande ambition är att klargöra hur ett retoriskt förhållningssätt till vittnandet som en form av lyssnande kan fördjupa vår förståelse av hur det förgångna blir närvarande i vår samtid.

Det ställföreträdande vittnet. Senkomna vittnesbörd

I en tid då de ursprungliga vittnena till Förintelsen håller på att försvinna är det avgörande att utforska vittnespraktiker som inte utgår från personliga erfarenheter, utan som händer försenat, i andra hand, och alltså utförs av personer som inte själva varit med om de händelser som de omvittnar. Bland sådana vittnesbörd är dokumentära skildringar av Förintelsens offer en av de snabbast växande genrerna, och till denna genre hör också Söbyes beskrivning av Kathe Lasniks öde.

Avgörande för det ställföreträdande vittnet är att hon inte har varit på plats vid de händelser och skeenden som hon tar på sig att beskriva. I stället skriver hon i andra hand. Denna vittnesposition har i forskningen benämnts genom ett antal begrepp som betonar dess senkommenhet och ställföreträdande karaktär. Det senkomna vittnet eller ”belated witness” (Levine 2006), ”witnesses by adoption” (Hartman 1996), ”secondary witnessing” (Apel 2002) och liknande begrepp har det gemensamt att de etablerar en distinktion mellan vittnandet om egna erfarenheter och det sekundära vittnandet, en språkhandling där någon talar i stället för en

annan eller andra personer om erfarenheter som hon själv inte har upplevt.

En av de mera tongivande teoretiseringarna av ställföreträdande vittnande (vicarious witnessing) har gjorts av Froma Zeitlin (1998). Med utgångspunkt i Claude Lanzmanns film *Shoah* och Art Spiegelmans grafiska roman *Maus* spårar Zeitlin en trend i moderna vittnespraktiker där ansvaret att vittna om Förintelsen delvis lös-gör sig från förstahandsvittnet. Vittnandet blir här till ett uppdrag som handhas av aktörer som inte själva upplevt Förintelsens verklighet. Gemensamt för dessa försök är, som Zeitlin (1998, 6) skriver, ”an obsessive quest to assume the burden of memory, of remembrance, by means of which one might become a witness oneself”.

Ett ställföreträdande vittnande, där någon bär vittnesbörd om andra personers erfarenheter, karaktäriseras alltså av en vilja att ta vid där de ursprungliga vittnesbörderna slutat, att fylla ut tystnaderna efter de hädangångna som aldrig fick tillfälle att själva berätta om sina erfarenheter. I det följande undersöker jag hur lyssnandet som retorisk praktik möjliggör framväckandet av en död persons stämma, och hur denna språkhandling blir till ett ställföreträdande vittnesbörd om ett öde som tystats. Detta innebär att vi först måste närma oss retorikvetenskapens förståelse av lyssnandet som en retorisk akt, för att bättre kunna beskriva de sätt på vilka det ställföreträdande vittnandet sker inom ramarna för litterära framställningar.

Det inre örat. Vittnet som den lyssnande

Retorikvetenskapen har sedan sin begynnelse i antiken prioriterat talets praktik framför lyssnandets. Den lyssnande framstår visserligen som mångfacetterad i denna tradition, med en komplex och skiftande mottaglighet, men tenderar främst att teoretiseras som åhörare till en talare – någon som ska påverkas och övertygas av return (Bailiff, 1999, s. 52). Snarare än åhörarens lyssnande är det här talpraktikernas inflytande som utforskas, vilket alltjämt är fokus i den breda fåran av retorikvetenskapen. Men genom att teoretisera lyssnandet som en retorisk praktik med samma dignitet som talet friläggs dess potential som ett retoriskt verktyg för att framlyfta rösterna av historiens offer ur glömskan.

Krista Ratcliffe har lanserat begreppet ”retoriskt lyssnande” (rhetorical listening) i ett försök att ställa lyssnandet i centrum av retorikvetenskapen. För Ratcliffe betecknar det retoriska lyssnandet ”a stance of openness that a person may choose to assume in relation to any person, text, or culture” (Ratcliffe, 2005, s. 17). Redan i denna definition framträder begreppets expansiva anspråk. Mer än att handla om åhörande i klassisk mening, ett passivt (om än stundvis motsträvigt) mottagande, intar den lyssnande här en aktiv roll i den retoriska processen. Lyssnandet handlar om en avsiktlig attityd av känslighet för det som är främmande – en öppenhet som tillåter något att framträda i sig självt. Därtill kan denna attityd riktas mot annat än språkliga utsagor: kulturer, texter, hela mänskliga sammanhang kan enligt Ratcliffe bli föremål för det retoriska lyssnandets särskilda uppmärksamhet. Det retoriska lyssnandet är en attityd av öppenhet inför det främmande.

Lisbeth Lipari har ytterligare betonat lyssnandets funktion som en öppenhet

inför det som är annorlunda och ännu okänt för den lyssnande. Den som lyssnar gör sig tillgänglig för någonting som hon inte känner till sedan innan, men som hon nu är redo att påverkas och förändras av. I Liparis modell ses lyssnandet dessutom som en kreativ akt, ”a form of co-constitutive communicative action that can ’listen persons to speech’” (Lipari, 2012, s. 228). Den lyssnande låter andra komma till tals, snarare än att bara själv tala, och skapar därmed en retorisk situation där flera röster kan höras – de möjliga perspektiven mångfaldigas genom det tillåtande samtalsrum som skapas. Lyssnandet är med andra ord en förmåga som är avgörande i det etiska mötet med andra människor: det är en ”invocation that can give birth to speech” (Lipari, 2012, s. 228), ett sätt att skapa utrymme åt andra människors beskrivningar av sina erfarenheter och sin plats i världen. Lipari ställer sig här i den fåra av retorikvetare som försöker uppväcka retoriska praktiker som orienterar sig bort från returns försök att påverka publiken i en förutbestämd riktning, och som i stället betonar det öppna i varje kommunikativ situation.

Gemensamt för Lipari och Ratcliffe är att de beskriver lyssnandet som en aktiv attityd som i princip vem som helst kan inta för kommunikativa och retoriska syften. De följer därmed Susan Bickfords tanke om att ”listening, like speaking, is a creative act, one that involves conscious effort” (Bickford, 2018, 144). Något annat som förenar dessa båda teoretiker är att lyssnandet förstås som någonting mera än det mekaniska utbytet mellan trumhinnan och städet som utgör hörselns materiella villkor. Att lyssna är att öppna sig för något på ett sätt som låter detta andra att komma till tals i egen rätt.

Mina analyser nedan tar sin utgångspunkt i Ratcliffes och Liparis förståelse av lyssnandet som en akt av öppenhet inför det främmande och som en aktiv snarare än en passiv förmåga. Men i mitt försök att se på lyssnandet som del av ett ställföreträdande vittnande vill jag samtidigt återföra en mera kroppslig dimension till begreppet som är frånvarande i dessa teorier. Ett retoriskt lyssnande går visserligen inte att reducera till en materiell process av bearbetning av ljudvågor, men kan däremot få till stånd en situation där en annan persons perspektiv inträder i vittnesmålet rent fysiskt – som om den lyssnande stod inför den talande. Lyssnandet är därför centralt för att förstå det ställföreträdande vittnet som i likhet med Söbye bara når historien i andra hand, genom de få spår som blivit kvar efter Förintelsens offer, men som ändå antar utmaningen att levandegöra de hädangångna genom att vittna om deras liv, erfarenheter och handlingar.

Även inom teorier om Förintelsevittnen har lyssnandet formulerats som en kreativ kapacitet som skapar öppningar för den andres tilltal. Enligt Shoshana Felman, som skriver om vittnesaktens villkor i Förintelsens efterspel, krävs det ett öppet och aktivt lyssnande för att den överlevande ska kunna komma till tals (Felman & Laub, 1992). Den lyssnande är förutsättningen för vittnesmålet, och hennes attityd kan ömsom frammana, ömsom begränsa vittnets vilja och förmåga att uttrycka sina erfarenheter. Den lyssnande framträder alltså som ett ställföreträdande vittne till det ursprungliga vittnet, och hennes närvaro är nödvändig för att skapa det tillåtande sammanhang där överlevaren kan tala (Givoni, 2016). Lyssnandet och det ställföreträdande vittnandet är därmed intimt sammanförda i denna tanke

om den lyssnande som en aktiv part i vittnesbördets uppkomst.

I Felmans modell handlar relationen om en lyssnare som sitter framför faktiska överlevare som använder sin faktiska stämma för att tala om sina erfarenheter av förföljelser och våld. Men begreppet som det förstås av Ratcliffe och Lipari tillåter oss att se hur lyssnande även kan hända inom en läsares umgänge med textuella artefakter. Som jag kommer att argumentera i denna uppsats behåller lyssnandet till texters tilltal något av den retoriska och kommunikativa närvaro som Felman talar om, vilket gör att vittnesbördet som lyssnandet leder till får en retorisk karaktär – det blir ett retoriskt vittnande som gör närvarande den hädangångnes stämma som någonting faktiskt som läsaren åhör genom orden. Jag följer här Horace Engdahls (2005) teoretisering av stämman som effekten av en läsning där de enskilda orden svetsas samman till en sammanhängande enhet och blir meningsfulla.

I det följande argumenterar jag för att den retorikvetenskapliga förståelsen av lyssnandet har mycket att bidra till vår förståelse av det ställföreträdande vittnesbördets villkor i en tid då de ursprungliga vittnena till Förintelsen håller på att försvinna. I synnerhet kommer jag att diskutera lyssnandets roll i det ställföreträdande vittnesbördet som någonting som kan hända i relation till situationer där personen som omvittnas inte är närvarande. Närvaron skapas här snarare, som vi kommer att se, genom retoriska tekniker som uppväcker en stämma i en textuell form. Alltså handlar det här om någonting mera än Felmans och Laubs intervjuare som blir medskapande i vittnesbördet genom ett produktivt lyssnande. Det produktiva lyssnandet händer här utanför möjligheten till en faktisk dialog, men har ändå samma produktiva kapacitet att framkalla mening som Lipari och Ratcliffe betonar. Att förstå lyssnandet till textuella spår som ett sätt att göra bortglömda öden levande för en sentida läsare kräver att en stämma uppväcks från arkivens tystnad. Det är denna handling som är grunden till det retoriska vittnande som jag här undersöker.

För att förstå Söbyes lyssnande till ett av Förintelsens många offer är det viktigt att förstå någonting om det arkiv i vilka dessa offers röster är nedtecknade i det norska sammanhanget – den nazistiska säkerhetspolisens dokument från ockupationstiden, som den norska staten samlat in och bevarat i ett sammanhängande arkiv. Det är detta arkiv efter Förintelsen jag uppsöker innan jag går över till att detaljstudera Söbyes retoriska lyssnande till Kathes stämma, som också är en specifik form av ställföreträdande vittnande.

Språkspår. Arkivstudier i Förintelsens efterföljd

Varje arkiv och tillgängliggjord kunskap är resultatet av maktförhållanden som bestämmer vad som är möjligt att ta reda på om det förgångna. Genom att fånga det förflutna i ett arkivsammanhang skapas en frammanad ordning, och för att denna ordning ska bli enhetlig och begriplig förtigs och osynliggörs det som inte passar in. Arkivet är därmed ett utrymme där människor i skilda tider utövar en bestämmande makt över vad som räknas som sant och verkligt, inklusive faktisk makt över människor och andra djur (Öhrberg m.fl., 2021, s. 38).

Retorikvetenskapen har närmast sig arkiv som socialt och etiskt laddade platser.

Charles E. Morris påpekar att arkivet är ”a site of rhetorical power”, med innebörden att det som utsägs i ett arkiv har effekter på en publik: det övertygar (eller misslyckas med att övertyga) åhöraren om ett visst narrativ, en viss verklighetsbild (Morris, 2006, s. 115). Samtidigt som arkivet tillgängliggör det förflutna formar det också villkoren för tillgängligheten, och i förlängningen även mottagligheten hos den publik som tar del av kunskapen. Maktdynamiken inom arkivet kan därmed beskrivas som retorisk: den bestämmer formerna av tillgång som publiken får till den historiska verkligheten. Ingenstans framträder denna dynamik mellan det öppna och fördolda tydligare än i de arkiv som bevarat spåren efter Förintelsen.

Dora Osborne har konstaterat att nazisternas brott dokumenterades i ändlös detaljrikedom av förövarna själva (Osborne, 2020, s. 8). Denna hyperbyråkratisering lämnade efter sig otaliga administrativa spår av massmordet – ett tyst inventarium av de miljontals enskilda handlingar som tillsammans möjliggjorde Förintelsen. Samtidigt försökte förövarna dölja sina brott för eftervärlden genom att förinta Förintelsens pappersspår och de fysiska vittnena. Detta innebär att all forskning om Förintelsen måste förhålla sig till ett material där maktförhållanden, relationen mellan tillgängliggjord och återhållen kunskap, är särskilt framträdande. Trots den stora mängden pappersspår som Förintelsen efterlämnat existerar det nämligen en kunskapslucka i relation till de privata erfarenheterna av Förintelsen. Det är bristen på dessa källor, som i fallet med Kathe Lasnik, som skapar grunden för vår samtids försök att levandegöra enskilda öden från Förintelsens arkiv. Det ställföreträdande vittnet har därför alltid att förhålla sig till denna brist, som samtidigt är villkoret för det retoriska försöket att uppliva en hädangångens stämma.

Litterära, essäistiska och vetenskapliga gestaltningar av Förintelsen har under senare årtionden i ökad utsträckning behandlat den spänningsfyllda relationen mellan nazisternas brott och dokumentationen av dem. Med utgångspunkt i nutida tysk minneskultur argumenterar Osborne för att idén om ett så kallat ”post-Holocaust archive” spelar en avgörande roll i samtida tysk skönlitteratur och konst (Osborne, 2020). De arkiv som behandlas här utgörs inte enbart de fysiska samlingar av dokument som finns utspridda i diverse administrativa byggnader. Snarare framstår de som tematiska centra som samtida författare använder sig av för att utreda frågor om det förflutnas tillgänglighet. Detta litterärt gestaltade arkiv blir därmed, med Helen Dorothy Frosts ord, ett prisma där ”post-Holocaust texts and their interaction with history, memory and the fragments of the past can be considered” (Frost, 2010, s. 5).

På så sätt kan Espen Söbyes upptagenhet av Kathe Lasniks röst, en röst som framträder i ett problematiskt arkivsammanhang, läsas som del av en större samtida trend där författare söker efter svar på hur ett traumatiskt förgånget kan skildras av någon som inte själv närvarade vid händelserna. Arkivet blir här ett utrymme som det ställföreträdande vittnet uppsöker, medvetet om skörheten hos de spår som hon avtäcker. Marianne Hirsch och Leo Spitzer ser dessutom arkivkonceptet som intimt sammankopplat med ”the figure of the embodied witness, on trauma and transmission, and on the complex relationship between enunciation, listening, and truth” (Hirsch & Spitzer, 2009, s. 155). Arkivet blir här den brännpunkt där

litteraturen kan utforska relationen mellan vittnandet och lyssnandet. Det ställföreträdande vittnet uppsöker Förintelsens arkiv för att uppväcka det förgångnas röster, och möter där svårigheterna med detta uppdrag. Och det är i relation till detta svåra lyssnande som det ställföreträdande vittnet utvecklar sina retoriska strategier för att kommunicera en annan persons erfarenheter.

Att uppsöka litterära skildringar av arkivmaterial från Förintelsen, som i Söbyes bok om Kathe Lasnik, blir därmed ett sätt att undersöka på vilket sätt vi kan lyssna till rösterna av Förintelsens offer, med hänsyn till den individualitet som nazisterna försökte utplåna. För eftervärlden är det nämligen avgörande att inte göra om nazisternas brott i mindre skala: att en ytterligare gång tysta och anonymisera den enorma mängd människor som blev offer för Förintelseprojektet.

Mängdens anonymitet. Det offentliga arkivet

Som Anniken Greve har visat rör sig Söbyes skildring utmed tre parallella spår (Greve, 2012, s. 167). För det första finns i boken en biografisk beskrivning av Kathe Lasniks liv, en personteckning som utgår från de få fakta som blivit kvar av henne: minnesbilder från bekanta, klasslistor, familjedokument. Det andra spåret uppvisar en mera sociologiskt färgad beskrivning av de norska judarnas omständigheter innan och under ockupationen. I det tredje spåret delger Söbyes hur han kommer i kontakt med Kathe – beslutet att skriva om henne, de enträgna försöken att finna spår av hennes existens och person, och sina reflektioner kring uppgiftens svårigheter och motgångar. Det är främst genom att se på denna senare form som jag nedan försöker bestämma de retoriska förutsättningarna för Söbyes ställföreträdande vittnande.

Två specifika arkiv anges som utgångspunkter för Söbyes beslut att skriva om Kathe. Det första är samlingen av dokument som efterlämnats av nazisterna, de formulär i vilka Norges judar fick besvara diverse frågor om sina familjeförhållanden. Genom dessa blir Söbye för första gången medveten om Kathes existens. Kathes fåordiga formulär, där endast fyra ord av hennes penna står registrerade, får Söbye att uppsöka ett annat arkiv kurerat av den norska staten där norska judars personliga tillhörigheter, som konfiskerades av nazisterna under ockupationen, samlats. Väl framme i detta arkiv möts författaren dock av ett chockerande faktum. Facket där Kathes saker ska vara står tomt. Stående inför det faktum att inga materiella spår av Kathe finns kvar får Söbye en insikt. ”Da slo en innskyttelse ned i meg”, skriver han: ”Finn ut alt det er mulig å finne ut om Kathe Lasnik” (Söbye, s. 10). Drabbad och målmedveten ger han sig i kast med att följa de få spår som Kathe efterlämnat.

Det fysiska arkivet som Söbye besöker är del av ett större, mera abstrakt nationellt arkiv – den norska statens berättelse och kunskap om det förgångna – som tar sig uttryck i de andra monument som upprättats i offentligheten för att värna minnet av Förintelsen. Denna offentliga, hedrande och sörjande minneskultur har blivit en viktig del av Norges självbild, och är ett av de första spåren som Söbye följer i sin jakt på Kathes livsspår. På ett minnesmärke över de judar som skickades från Oslo

till Auschwitz ombord på ångbåten Donau finner han mycket riktigt namnet Kathe Lasnik ingraverat bland hundratals andra. Ändå tycks Kathe inte riktigt vara närvarande här:

Minnesmerkene og gravmonumentene forteller ikke mye. De knytter henne til utslettelsen. Var det det eneste som hadde skjedd i livet hennes? Jag syntes det var forferdelig at hon skulle huskes bara fordi hun var et offer. Fantest det ikke noen som husket henne for noe annet? (Söbye, s. 9).

Det offentliga minnesmonumentet lider av en avgörande brist. Egentligen tycks det inte, upplever Söbye, levandegöra Kathe som enskild individ. Snarare än hågkommen blir hon inlemmad i Förintelsens enorma kollektiv, ett offer bland hundratals och i förlängningen miljontals andra. Den ofattbara mängden människor som drabbades av nazismens våld uttraderar allting som är specifikt med henne, och det sätt som hennes liv gestaltade sig vid sidan om Förintelsen förgörs under brottets oerhörda tyngd.

Här visar sig det offentliga arkivets begränsningar, dess oförmåga att ge Söbye den typ av mänsklighet han söker. Den norska statens försök att högtidlighålla Förintelsens offer är ett sätt att tillgängliggöra och ordna kunskapen om det förgångna. Det är alltså skapandet av ett enormt arkiv som inte enbart är fysiskt, utan som också tar sig uttryck i samhällets gemensamma försök att tala om och minnas Förintelsen. Men Kathes röst uppgår i den stora mängden av röster, så att ingen av dem kan höras som skild från de andra. Det fysiska arkivet står tomt, men också offentlighetens vidare arkiv misslyckas med uppdraget att göra Kathe närvarande, hågkommen som någonting mera än en del av den sårbara mängden – som en enskild individ. Detta är anledningen till att Söbye ger sig i kast med att levandegöra de fyra ord som nedtecknats av Kathe: ”alltid vært i Norge”.

Den bönhörda rösten. Att lyssna till de döda

Trots att Kathe Lasnik står i centrum för Söbyes skildring är avgörande delar av hennes person märkbart frånvarande i framställningen. Mycket sällan tar sig författaren friheten att leva sig in i den unga flickans inre liv. Den rädsla och den oro som hon måste ha upplevt innan och under förföljelserna träder endast fram ett fåtal gånger, i korta men meningsdiga instick.

Som Anniken Greve argumenterat är denna ovilja till en utsvävande, mera fantasifull inlevelse i Kathes inre liv inte att betrakta som ett etiskt misslyckande (Greve, 2012, s. 163). Snarare är ordens blyghet inför Kathes känslöstämningar ett sätt genom vilket Söbye respekterar Kathes integritet. Genom att låta hennes inre liv förbli i marginalen av framställningen betonar författaren i själva verket det okränkbara i denna individualitet. Hennes erfarenheter, som eftervärlden inte har tillgång till, lämnas kvar i en respektfull skugga. Denna avsaknad av Kathes perspektiv gör henne möjlig att sörja utan att tillskriva henne känslor och tankar som Söbye förmodar att en ung flicka, för ett halvt sekel sedan, kände och tänkte. I så måtto skiljer sig hans skildring av Kathe från många andrahandskildringar av Förintel-

sen, där emotionell verkan uppnås genom det känslosamma frammanandet av offrens inre liv.

I ljuset av denna frånvaro av Kathes eget perspektiv på sitt öde blir de fåtal ställen där Söbye retoriskt antar Kathes perspektiv särskilt betydelsebärande. I dessa avsnitt är det som om författaren lyssnar till en del av Kathe som nazisternas våld nästan helt har uttraderat, men som ändå riktar ett anspråk mot honom. Ett av dessa tillfällen uppträder när Söbye beskriver Kathes formulär. Här har den unga flickan nedskrivit det korta svaret på frågan om sin härkomst. Dessa ord lever plötsligt upp för författaren, och han drivs till att spekulera kring deras djupare innebörd:

Hvorfor hade hun skrevet akkurat det? ... Hun må ha svart 'Alltid vært i Norge' fordi hon mente att det skulle beskytte henne. 'Alltid vært i Norge' var en bønn: Jag er en av dere, dere gjør vel ikke meg noe? Men det gjorde de" (Söbye, s. 8).

"Hun kunne bare hoppet over det, men hun gjorde ikke det. Hun må ha trodd det skulle hjelpe" (Söbye, s. 102).

I dessa korta passager uppvisar Söbye en känslomässig inlevelse i Kathes inre stämningar som inte uppträder någon annanstans i texten. Författaren börjar med att fråga sig själv om anledningen till att just dessa specifika ord nedtecknades av Kathe i den form hon gav dem. Sedan följer en tolkning, som landar i beskrivningen Kathes förhoppning om att orden ska beskydda henne från nazisterna. Därefter fäster Söbye en retorisk kategori till orden: de är en bön. I slutet av passagen nås slutligen kulmen: Söbyes lånar sin egen röst, sina ord till Kathe, så att hennes bön och stämma ska kunna höras genom honom. En kort stund bebor han Kathes perspektiv genom att tala i första person, utan citattecken, för Kathes räkning: "Jag är en av era egna, ni gör väl ingenting mot mig?". Denna bön var utan verkan gentemot säkerhetspolisen, men hos lyssnaren (Söbye) och hos den som i sin tur lyssnar till honom (bokens läsare) får den en känslomässig verkan som levandegör personen som är upphovet till det bönfallande tilltalet.

Den retoriska figur som Söbye använder sig av här kallas *prosopopoeia*. Denna retoriska teknik, där talaren åkallar någon eller någonting frånvarande, kan utföras genom att direkt återge en annan persons språkliga sätt, men också genom att formulera hur man föreställer sig att den frånvarande skulle ha talat om hon hade varit på plats. En död, fiktiv eller frånvarande person, en idé, ett djur eller ett stycke natur, kan alla ta plats i språket genom *prosopopoeia*. Dessutom följer figuren sällan, som Jeanne Fahnestock (2011, s. 319) förtydligar, gränsdragningar mellan det direkta citatet, parafrasen eller det rena diktandet.¹ Söbye talar i jagform för Kathes räkning, och genom att göra så för han samman sitt ställföreträdande vittnande

1 Fahnestock listar tre former av denna retoriska figur som ingick i den grammatiska och retoriska klassiska undervisningen – *prosopopoeia* (att föreställa sig någon som talar), *ethnopopoeia* (att tillskriva tal till verkliga personer) och *eidolopoeia* (att tillskriva tal till de döda) – men menar också att dessa har blivit särskiljda, "perhaps excessively".

med hjälp av prosopopoeia, som frammanar den frånvarandes stämma.

I själva verket kan prosopopoeia betraktas som ett sätt att retoriskt levandegöra ett tings eller en frånvarande persons perspektiv när denna inte längre själv kan göra det. Figuren har därför en intressant relation till frammanandet av de dödas röster. Paul de Man har beskrivit prosopopoeia som ett försök att skapa en dialog med de döda, samtidigt som han erkänner att en sådan dialog omöjlig, och Colin Davis (2004) har tagit vid där de Man slutar för att diskutera hur prosopopoeia bildar en grund för den typ av levandegörande som gör det möjligt för oss att förstå döda personer vars öden bara når oss i andra hand, genom andras förmedling. Levandegjorda genom andra personers ord, ställda inför publiken genom talarens eller skribentens tillfälliga uppväckande av deras perspektiv, får de döda en boning i en annans språk, som skapar ett rum där de återigen kan höras.

Sedd på detta sätt blir Söbyes lyssnande till Kathes ord till någonting produktivt i Liparis och Ratcliffes mening. Det egna lyssnandet leder till att han skapar ett tilltal som han och i förlängningen hans läsare kan höra. Kathe levandegörs, eftersom hennes svar i formuläret tillskrivs ett specifikt tilltal och en riktning: orden har en publik, och därmed en bönfällande ton som vi kan höra. Genom att därtill tala i stället för henne återskapar Söbye den retoriska situation där Kathe ännu trodde att hon skulle kunna övertyga sina vedersakare om att hon var en person, värdefull, möjlig att sörja, lika norsk som alla andra. Men han skapar också en effekt i nuet där han och läsaren kan höra Kathes bön. Hjälplost bönfällande kommer Kathe fram till oss som ett levande tilltal, en specifik stämma.

Med hjälp av prosopopoeia skapar Söbye därmed både en tydlig avsändare (Kathe, med förhoppningen om att överleva) och en tydlig adressat (den ockuperade norska statsmakten som lät henne mördas). Denna situation som Söbye frammanar genom retoriska medel gör att läsaren kan medvittna Kathes bön, den kommunikationsakt som gör henne till en identifierbar individ för eftervärlden. Eftersom det finns kvar så lite av Kathe – endast fyra ord – måste författaren använda sig av dessa för att fullgöra sitt uppdrag som ett ställföreträdande vittne. Kathes svar blir här laddat med en särskild sorts innebörd som framflyter ur dess implicita tilltal, den bön om benådande som Söbye hör i orden och som han uppväcker genom prosopopoeia. Ur dessa ord framträder därmed en retoriskt och etiskt brännande situation: det tragiska tillfälle när Kathe tilltalar den nazistiska makten i ett sista försök att undgå det våld som hon inte förstår kommer att drabba henne oavsett vad hon svarar.

Ordens anlete. Frigörelsen från arkivet

Senare i skildringen beskriver Söbye utförligt det formulär där Kathes ord står nedtecknade. Här går han igenom de olika frågorna, på samma sätt som Kathe måste ha gjort när hon ögnat igenom formuläret. Men i mitten av denna uppredning bryts perspektivet, och Kathes närvaro blir plötsligt markerad i själva språket:

Igjen satte hun pennen på skjemaet og strøk ut yrke av fag, byrke, militär

utdanninge, offentliga tillitsverv og medlem av faglige organisasjoner (Söbye, s. 102).

Mycket kort, och bara vid detta tillfälle, skapar författaren en illusion av att vara på plats i den fysiska situation där orden skrivs ned. Han bevittnar hur Kathe sätter pennan på pappret och vad hon stryker över: de yrken, förtroendeuppdrag och militära utmärkelser som hon inte har tilldelats och aldrig kommer få möjligheten att tilldelas. Genom att fiktivt måla upp denna scen levandegörs Kathe som talare genom den fysiska skrift som är stämmans materia: pennans väg över pappret. Där Kathes stämma tidigare hörts genom Söbyes återuppväckande av den som en bön genom prosopopoeia, får den nu en förankring i det arkiverade fysiska dokument som utgör dess grund. I själva verket låter författaren oss bevittna den situation där dessa ord registreras och bönen uppstår. Med andra ord bevistar läsaren den stund och det rum där stämman blir till.

En ytterligare egenhet befäster denna närvaro. I ett uppslag nära passagen återges en bild av det faktiska formulär som Kathe besvarat. Vi får här läsa de fyra orden prydligt nedskrivna med blyerts. Handstilen skapar en stark kontrast till de stencilerade frågorna, som gör den svarande till del av den anonyma mängd som ska mördas och förgöras. Handstilen, Kathes egen, spränger fram i trots mot detta sammanhang med ett ovillkorligt individuellt, förkroppsligat och mänskligt uttryck. Hennes individualitet når en påtaglighet som ytterligare befäster att stämman har sitt upphov i en specifik fysisk artefakt. Stämman som framträder ur hennes fyra ord har därmed en fysisk botten som läsaren får bevittna med sina egna ögon genom det fotografi som bifogas till partiet.

Här visar sig Söbyes sekundära vittnande på ett sätt som blir betecknande för hela ansatsen i verket. Att lyssna till Kathe är inte enbart att höra henne på håll, över hela den tidsrymd som skiljer oss från henne. Det är snarare att göra Kathe närvarande för läsaren i nuet, som en person med ett särskilt perspektiv, genom att hennes ord tillskrivs ett särskilt tilltal, men också genom att situationen där de nedtecknades blir möjlig att föreställa sig som en beskriven scen. Aldrig kommer Söbye närmare Kathes inre än när han, om än otroligt kortfattat, i en liten glimt av liv, försöker levandegöra det faktiska sammanhang där Kathe nedtecknar sitt svar. Här blir han vittne till Kathe i den stund hennes stämma nedtecknas och registreras, och låter läsaren blir medvittne till denna händelse.

Återigen kan vi låna in figuren prosopopoeia för att förstå den retoriska verkan av denna närvaro vid ordens upphov. Begreppet betecknar nämligen både akten att ge röst åt personer och åt idéer eller ting. Grekiskans *prosopon* betyder dessutom anlete – ett anlete som inte främst åsyftar ett faktiskt ansikte, utan snarare den skiftande repertoar av roller som en person kan bruka för att tilltala en offentlighet. Att låna sin röst åt de döda är alltså, i enlighet med denna begreppsliga modell, delvis att ge dem ett ansikte som i sin tur kan tala. Därför lyckas Söbye levandegöra inte bara Kathe i hennes tilltal till nazisterna, utan också genom att ge en bild av den handstil som bär de sista fysiska spåren av hennes rörelser och kropp. Trots att arkivet motarbetar hennes individualitet och anonymiserar hennes öde blir Kathe därmed för en kort stund närvarande som en tydlig, egen individ. Med andra ord

bevittnar vi som läser i realtid den scen där hennes öde befästs, när hon mot sin vilja blir del av det judiska kollektiv som snart ska sändas in i döden.

Söbye låter oss hamna vid sidan av Kathe och bevittna hennes talhandling, samtidigt som han konstruerar hennes stämman i relation till den mördande makten. Bara genom att skapa denna av Kathe föreställda publik kan han tolka orden som en bön, och bara genom att de framstår som en bön kan den naiva, misslyckade vädjan i dem nå fram till oss som läser som effekten av en tragisk stämman. Det oerhört effektfulla med Söbyes vittnande blir alltså framkallandet av barnets bön, hennes naiva tro på att den nazistiska makten ska acceptera hennes självkategorisering: att hon är norsk, och att hon i egenskap av detta står skyddad från våldet. I stället för att frammana en helt igenom fiktiv och mycket mer utbroderad bild av Kathe intar dessa två aspekter, rösten och platsen, centrum i Söbyes sekundära vittnesmål. Han ger orden en retorisk inramning som frigör dem från arkivets anonymiserande våld, och stämman lösgör sig helt kort från det sammanhang som därtills tystat den.

Den återbördade stämman. Att upp/finna ett tilltal

Jag har i denna uppsats tecknat konturerna till en retorisk process där ett fåtal efterlämnade nedskrivna ord förlänas en bestämd stämman. Genom figuren prosopopoeia blir bokitelns ”Alltid vaert i Norge” till en tragisk bön, riktad till bödlarna. Mera specifikt har jag beskrivit hur Espen Söbye som ställföreträdande vittne låter sin läsare komma i kontakt med den korta stund i tiden då Kathe Lasniks öde beseglas och hennes framtid läggs i maktens händer. Genom att låta sin läsare överhöra det bönfällande tilltalet i dessa ord och tillfälligt bevittna deras tillblivelse genom Kathes handstil, lösgörs hennes öde för en kort stund från detta arkiv. Kathes person lämnar också tillfälligt de offentliga minnespraktikernas anonymiserande sammanhang och blir möjlig att närma sig som en enskild individ, bland miljontals andra. Som ett ställföreträdande vittne uppväcker Söbye Lasniks stämman från arkivets tystnad och låter oss bli vittnen till dess tragiska anspråk.

Som jag nämnt ovan har Horace Engdahl beskrivit den subtila retoriska mekanism genom vilken litterära och andra texter får en innebörd för läsaren. Detta sker, menar Engdahl (2015, s. 10–11) genom uppkomsten av det som han kallar för textens stämman. Först när en stämman uppkommer ur orden, som genom denna process svetsas samman, når texten fram till läsaren i form av ett faktiskt tilltal. Den läsande hör den underliggande tonen i orden – ironisk, hyllande, vädjande, bönfällande. Det är genom stämman som texten anger på vilket sätt den bör läsas och, i förlängningen, tolkas.

Också jag har i denna uppsats beskrivit uppväckandet av en stämman utifrån ett otroligt litet antal språkliga spår. Det avgörande för Söbyes retoriska ärende har varit att vittna om Kathe Lasniks öde genom att låta oss som läsare höra och upptäcka en specifik stämman i hennes ord, som samtidigt är ett tilltal: den bön som riktas till, men inte tas emot av Kathes vedersakare, och som därför inkapslar den fundamentala sårbarheten i hennes belägenhet. Söbyes ställföreträdande vittnesbörd blir alltså till genom att han lånar sitt språk åt Kathe. Mera specifikt gör han med

retoriska medel någonting bortglömt och frånvarande kännbart och närvarande för sin samtid. Den retoriska traditionen känner till ett antal figurer där språket levandegör någonting som inte är närvarande: ekfras och evidentialia för den sorts beskrivningar där orden frammanar det frånvarande bildliga, och prosopopoeia och ethopoeia för att frammana frånvarande personligheter och ting. Ett uppdrag för vidare retorikforskning är att undersöka de sätt på vilket minnet av de hädangångna, i Förintelsen och i andra folkmord, kan levandegöras genom retoriska medel som ger verklighet åt händelser och enskilda livsöden som alltför ofta hotar att inlemmas i ett anonymt kollektiv eller helt glömmas bort.

Jag har med andra ord här kunnat precisera en av de aspekter av ställföreträdande vittnande som är särskilt retoriskt till sin natur: skapandet av ett lyssnande som uppväcker en stämning till liv utifrån ett antal språkliga spår. Detta lyssnande, som bildar grunden för det ställföreträdande vittnandet, är retoriskt för att det lyssnar ett bortglömt öde till liv. Jag föreslår här att detta retoriska skapande av en stämning som kan höras av läsaren, som därmed blir ett vittne till ett bortglömt livsöde, utgör en form av retoriskt vittnande.

Med andra ord sätter det ställföreträdande, retoriska vittnet sin samtid i kontakt med Förintelsens offer genom språkliga medel som levandegör de hädangångna. Hos Söbye sker detta genom prosopopoeia-figuren, genom vilken han tar med läsaren till det specifika tillfälle då Kathes öde beseglas. Författaren låter sin egen litterära röst flankera Kathes ord, så att läsaren kan lyssna till Kathes stämning. Det är i inbjudan att delta i denna situation, att bevittna Kathes väg in i döden, som Söbye som retorisk aktör blir synlig. Det ställföreträdande vittnesbördet blir här till ett retoriskt vittnande på ett specifikt sätt: det ger ett språk till ett öde som tystats, och genom denna retoriska handling upplivas detta öde för läsaren.

Vad är det då vi som läsare får bevittna i *Kathe, alltid vært i Norge*? En ung flickas vädjan om förskoning till den övermakt som ska förinta henne. Men just i denna tydliggjorda vädjan, som det retoriska vittnandet gör kännbart för en sentida läsare, vilar en risk. För att vi som läser ska höra Kathes stämning måste Söbye kategorisera hennes svar i formuläret som någonting specifikt. Genom retoriska medel – i detta fall prosopopoeia-figuren – får orden där tonen av ett bönfällande tilltal, en röst som talar ur en position av yttersta utsatthet. Detta är det tilltal som når oss som läser och gör Kathe Lasnik närvarande. Samtidigt hotar denna process att begränsa stämmans form till ett naivt vädjande vilket, åtminstone i denna form, utestänger möjligheten till andra tilltal – exempelvis ett upproriskt ("Jag är norsk, vart ni än för mig!") eller till och med som ett kollektivt anspråk på hemhörighet ("Min familj, min släkt av judar, har alltid varit i Norge, vilket ger oss rätten att leva och finnas här!). Trots allt skriver Kathe Lasnik inte "jag har alltid varit i Norge" utan bara, utan pronomen, i en vaghet som potentiellt talar om mycket mera än Söbyes omskrivning, "alltid varit i Norge". Denna mångtydighet upplöses så snart Söbye får Kathes ord att låta på ett visst sätt, med ett specifikt tilltal som en sentida publik kan igenkänna. I samma stund som stämman får en del av Kathe att leva, dör en annan del av henne.

Frågan om förhållandet mellan stämmans bestämdhet och ett utövande av makt

anknyter till tongivande tankar om den andre i kontinental teoribildning. Filosofen Emmanuel Levinas har manat till försiktighet gällande försöken att göra sig ett klart begrepp om den främmande andre som vi närmar oss i vår vardag. För Levinas är denna ambition nämligen alltid kantad av risken att reducera den andre till någonting på förhand givet, vilket omöjliggör det plötsliga och oväntade i mötet med det som är oss främmande. Denna insikt kan förlängas till att gälla även retoriska handlingar som utgår från att det är möjligt att bära vittnesbörd om en okänd människas öde på ett övertygande och enhetligt sätt. I sin artikel ”Rhetoric and ethics: Looking at the marks of our reading/speaking in society” använder Gerrie Snyman (2007, s. 45) sig av Levinas tankar för att ringa in risken att kommunikativa handlingar reducerar det radikalt främmande till en enkel avbild av avsändaren, som därmed förgör dess annanhet. Söbyes ställföreträdande vittnande rör sig mellan två poler som beskriver en liknande relation som den som Levinas uppställer: dels det oväntade inbrytandet av Kathe Lasniks röst i författarens liv, dels författarens försök att göra denna röst tydlig för eftervärlden att ihågkomma.

I fallet med Söbyes framställning av Lasniks livsöde tycks en sådan reduktion paradoxalt nog vara förutsättningen för att den retoriska handlingen, om så bara för en kort stund, ska kunna levandegöra ett bortglömt öde genom ett ställföreträdande vittnande som förlänar den hädangångne en hörbar röst. Den vidare fråga som uppstår här rör därför vad vi har rätt att göra med andra personers erfarenheter av våld, hur vi bör handha och bearbeta de språkliga spår som ett liv lämnat efter sig, och hur vi bäst ska hantera de livsberättelser som av en eller annan anledning förblivit oförlösta tills vi sätter ord på dem. Med vilken rätt talar det retoriska vittnet i stället för andra? Och hur kan hon bäst förvalta de erfarenheter som hon därmed väcker till liv?

Litteratur

- Allen, Ira. J. (2021). Rhetorical witnessing and unconcluded war: For becoming-in-loss. *Journal of Contemporary Rhetoric*, 11(1): 57–77.
- Apel, D. (2002). *Memory effects: The holocaust and the art of secondary witnessing*. Rutgers University Press.
- Ballif, M. (1999). What is it that the audience wants? Or, notes toward a listening with a transgendered ear for (mis)understanding. *JAC*, 19(1): 51–70.
- Bickford, S. (1996). *The dissonance of democracy: Listening, conflict, and citizenship*. Cornell University Press.
- Bruland, B. (2017). *Holocaust i Norge: Registrering, deportasjon, tilintetgjørelse*. Dreyers Forlag.
- Davis, C. (2004). Can the dead speak to us? De Man, Levinas and Agamben. *Culture, Theory and Critique*, 45(1): 77–89.
- Dotson, K. (2011). Tracking epistemic violence, tracking practices of silencing. *Hypatia*, 26(2): 236–257.
- Engdahl, H. (2005). *Beröringens ABC: En essä om rösten i litteraturen*. Bonnier.
- Fahnestock, J. (2011). *Rhetorical style: The uses of language in persuasion*. Oxford University Press.
- Felman, S., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and*

- history. Taylor & Francis.
- Flynn, E. A., & Allen, I. J. (2020). Symposium: Rhetorical witnessing in global contexts. *Rhetoric Review*, 39(4): 369–442.
- Frost, H. D. (2010). *Recent literatures of the Holocaust: Negotiations with (post)memory and the archive* (masteruppsats). Department of Literatures and Languages, University of the Witwatersrand, Johannesburg.
- Givoni, M. (2016). *The care of the witness: A contemporary history of testimony in crises*. Cambridge University Press.
- Greve, Anniken. (2012). Knowing little, adding nothing: The ethics and aesthetics of remembering in Espen Söbye's *Kathe, Always Lived in Norway*. I Lothe, J., Suleiman, S.R. & Phelan, J. (red.). *After testimony: The ethics and aesthetics of Holocaust narrative for the future*. Ohio State University Press: 162–179.
- Hartman, Geoffrey. (1996). *The longest shadow: In the aftermath of the holocaust*. Bloomington.
- Hesford, W. S. (2004). Documenting violations: Rhetorical witnessing and the spectacle of distant suffering. *Biography*, 27(1): 104–144.
- Hirsch, M., & Spitzer, L. (2009). The witness in the archive: Holocaust studies/memory studies. *Memory Studies*, 2(2): 151–170.
- Katz Thor, R. (2018). *Beyond the witness: Holocaust representation and the testimony of images: Three films by Yael Hersonski, Harun Farocki and Eyal Sivan* (doktorsavhandling). Institutionen för kultur och lärande, Södertörns högskola.
- Levin, M. (2006). *The belated witness: literature, testimony, and the question of Holocaust survival*. Stanford University Press.
- Lipari, L. (2012). Rhetoric's other: Levinas, listening, and the ethical response. *Philosophy & Rhetoric*, 45(3): 227–245.
- Morris, C. E. (2006). The archival turn in rhetorical studies; Or, the archive's rhetorical (re)turn. *Rhetoric & Public Affairs*, 9(1): 113–115.
- Osborne, D. (2020). *What remains: the post-Holocaust archive in German memory culture*. Camden House.
- Ratcliffe, K. (2005). *Rhetorical listening: identification, gender, whiteness*. Southern Illinois University Press.
- Snyman, G. (2007). Rhetoric and ethics: looking at the marks of our reading/speaking in society. *Communicatio*, 28(1), 39–48.
- Söbye, E. (2015). *Kathe, alltid vært i Norge*: Biografi. De norske bokklubben.
- Zeitlin, F. (1998). The Vicarious Witness: Belated Memory and Authorial Presence in Recent Holocaust Literature. *History and Memory*, 10(2): 5–42.
- Öhrberg, A., Berndtsson, T., Fischer, O. & Mattsson, A. (red.) (2021). *From dust to dawn: archival studies after the archival turn*. Uppsala universitet, Litteraturvetenskapliga institutionen, Avdelningen för retorik.